

Trojí úskalí současné filosofie a požadavky, které z toho plynou

Three Pitfalls of Philosophy and the Resulting Requirements

Ondřej Švec

Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové
ondrej.svec@uhk.cz

Abstrakt/Abstract

Článek postupně analyzuje tři nesnáze, s nimiž se potýká filosofie při oslovování veřejnosti: *hermetismus*, *bagatelizaci* a *vizionářství*. Na základě kritiky těchto forem jsou postupně vymezovány podmínky, za nichž je dnes možné považovat filosofii za smysluplnou činnost.

The aim of this paper is to analyze three main difficulties met by philosophers while they strive to address the public: hermetic style, coarse vulgarization and visionary temptations. The criticism of those three forms should permit to better delineate necessary conditions for a meaningful form of philosophy today.

Ve vztahu k veřejnosti dnes filosofie podle mne naráží především na tato tři úskalí: hermetismus, bagatelizaci a vizionářství. Prvním úskalím mám na mysli uzavření filosofie do věže ze slonoviny, v níž profesionálové abstraktního myšlení řeší temným a veřejnosti nepřístupným jazykem problémy, které se v tomto podání mohou jevit jako pouhé „šarády“. Není-li z vnějšího pohledu dostatečně jasné, jak se tyto šarády týkají problémů běžného života, zájem veřejnosti o tuto podobu myšlení přirozeně upadá. Kruh se pak uzavírá v okamžiku, kdy se filosofové před tímto nezájmem a případným obviněním z neužitečnosti ukrywají ještě hlouběji do svých knihoven a učeben, v nichž své povýtce filozofické otázky řeší toliko v úzkém kruhu zasvěcených a v nichž jeden filozof píše erudované články o tom, zda druhý filozof správně či nesprávně vykládá třetího. Samozřejmě i tímto způsobem lze udržovat v chodu „filosofii“ jako instituci, jejíž elitní členové se navzájem ujišťují o vznešenosti svého poslání, i kdyby o tom nikoho jiného přesvědčit nedokázali. Technicistní charakter této disciplíny a její esoterickou terminologii lze navíc vydávat za výraz její přísnosti: tak jako si v chemii či geologii musí člověk nejprve osvojit odbornou terminologii a metodologii, tak i ve filosofii předchází možnosti porozumění nutnost postupné iniciace do myšlenkové oblasti, v níž na sebe jednotlivé koncepty navzájem odkazují. Přesto je stále patrnější, že tento odklon od běžného jazyka ve svém důsledku způsobuje, že si nakonec mezi sebou nerozumí ani filozofové odlišných směrů, jako se to stává např. skalními fenomenologům v hluchoněmém dialogu se stoupenci analytické filosofie.

Z takovéto specializace a parcializace se někteří filosofové snaží vystoupit a oslovit veřejnost zjednodušenou verzí myšlenek, k nimž se v přítmí věže mudrců dospělo. I snaha o filosofickou popularizaci má ovšem své úskalí, na které jsem v úvodu poukázal jako na nebezpečí bagatelizace. Na jedné straně se může zdát chvályhodné, že někteří filosofové vystupují ze stínu, aby zodpověděli právě ty otázky, o než se společnost zajímá. Na druhé straně jsme však často svědky toho, že v důsledku snahy o popularizaci na sebe kontroverzní hypotézy berou formu atraktivního bestselleru a zjednodušené myšlenky jsou sice průzračné, avšak za cenu vyprázdněnosti. Toto úskalí potápí skutečné myšlení zejména tam, kde se filosofové musí podřídit požadavku moderátorů, aby se vyjádřili jednoduše a zároveň řekli něco provokativního. Můžeme se pak ptát, zda se filosofie neodcizuje sobě samé, když se pomocí měkkého jazyka snaží oslovit co nejširší publikum a opouští onu pojmovou přísnost, která jí odlišuje od pouhé lidové moudrosti. Má tedy vůbec filosofie promlouvat skrze různá média, poskytuje-li samotná ekonomie mediální sféry nanejvýš prostor jedné normostrany či půlminuty pro jednostrannou odpověď a vylučuje-li předem vše, co je ze své povahy nutně komplikované, nejednoznačné, vyžadující rozvahu a obezřetnost? Nestává se pak filosofie vlastně nohsledem šířící se průměrnosti, jejímž ideálem je okamžitá srozumitelnost a která vytlačuje pomalé a namáhavé myšlení, jehož rytmus by měl odpovídat nárokům plynoucím z obtížnosti problému samotného? Cožpak není dostatečně zřejmé, že hodnota filosofické myšlenky by se na rozdíl od televizních seriálů či aspirantů na titul superstar neměla poměřovat sledovaností či počtem příznivců, které osloví tím, že na sebe vezme atraktivnější, provokativnější nebo transparentnější podobu?

S tímto druhým úskalím pak úzce souvisí ještě ono třetí, jež jsem v úvodní větě označil jako vizionářství. Stoupenci programové filosofie se řídí jednoduchou úvahou: má-li filosofie prokázat svou užitečnost pro veřejnost, měla by přinášet myšlenky aplikovatelné v praxi a navrhovat nové směry, jimiž by se společnost měla ubírat. Na toto úskalí naráželi například filosofové, kteří byli osloveni Vladimírem Morávkem a Tomášem Mozgou v rámci projektu *Česká vize*.¹ Jejich úkolem bylo stanovení „deseti nejdůležitějších hodnot, na kterých by měla stát budoucnost české společnosti“. Jako by se zde po filosofech (ale i dalších intelektuálech známých veřejnosti) požadovalo, aby vykonávali funkci celonárodní duchovní autority, jakou zastával např. Sartre v poválečné Francii. Tato prométheovská snaha vést lidstvo z temnot směrem ke světlu² je podle mne v protikladu s tím, co by mělo být vlastním posláním filosofie dnes: demystifikace falešných vizí, odhalování neblahých vedlejších účinků spojených s přísliby lepších zítřků, obezřetnost vůči těm, kteří nabízejí nějakou novou podobu ráje, kterého dosáhneme sešikováním všech spoluobčanů za některým z ideálů či sloganů. Zdaleka přitom nejde o českou úchytku, podobné sklony v minulosti často vykazovali zejména francouzští angažovaní myslitelé a překonání teoretické filosofie pomocí

¹ Mezi oslovenými filosofy byli například Erazim Kohák, Jan Payne, Jan Sokol. Více na stránkách: <http://www.usvitvcechach.cz/>

² Již samotný název „Úsvit v Čechách“ prozrazuje prométheovsko-osvícenské zacílení tohoto projektu.

výstavby nových vizí není cizí ani dnešním levicově zaměřeným intelektuálům. Příkladem může být myšlení Slavoj Žižka, který se nezdráhá vidět cíl své filosofie v úkolu „redefinovat komunismus.“ Z tohoto pohledu by bylo úkolem filosofie sloužit společnosti tím, že jí poskytne novou představu žádoucího stavu, jakož i vodítka k jeho dosažení. Vlastním úkolem filosofie je pak sloužit a vést, ba přímo organizovat společnost, přičemž vize lepšího a spravedlivějšího světa je oním úběžníkem, který by podle Žižka filosof neměl ztratit ze zřetele: „jsem jistým způsobem platonik. Například komunismus je pro mě platónská idea (...) Platón se o to pokusil svým trochu totalitárním způsobem, během Francouzské revoluce se o to pokusili, při Říjnové revoluci se o to pokusili. Dobře, výsledek, musím říci, je noční můra, ale idea trvá dál.“³ Žižkova vize je v tomto ohledu vhodnou ukázkou úskalí programově pojaté filosofie hned ze dvou důvodů. Za prvé kvůli bagatelizaci hrůzných důsledků, které podle slovinského filosofa nijak nediskvalifikují vznešenost myšlenky samotné, a za druhé proto, že k ospravedlnění a prosazení svého ideálu se Žižek nezdráhá odvolávat na jakousi intuitivně nahlédnutou „lidskou podstatu“, která má sloužit jako argumentační podklad pro jeho teorii. „Komunistickou ideu“ například chápe jako „impulz, který je soupodstatný s naším společenským bytím.“⁴ Neukazuje se však právě v tomto odkazu na podstatu člověka, jak snadno lze zneužít filosofické vymezení lidské přirozenosti pro vlastní programové cíle? Kolikrát jsme již viděli, jak byl nabízený ideál lepší budoucnosti prezentován jako cosi soupodstatného s člověkem coby společenskou bytostí! Nejde přitom pouze o marxistickou deviaci, stejné definování lidské podstaty lze nalézt v základech snad každé ideologie: pokud marxista spatřuje seberealizaci člověka v tvorbě hodnot kolektivní prací, filosof hájící kapitalismus spatřuje přirozenost člověka v jeho soutěživosti. Zatímco křesťansky orientovaný filosof zdůrazňuje touhu člověka po transcendentních hodnotách, ekonomický utilitarista definuje člověka jako bytost, jejíž racionalita spočívá v maximalizaci užitku při minimalizaci výdajů. Již toto letmé srovnání ukazuje, jak manipulovatelná je otázka lidské přirozenosti, jejíž zodpovězení je spíše odrazem našeho ideologického zakotvení než výsledkem nezaujatého poznání poslední pravdy o člověku, za které se často vydává.

Tento výčet jednotlivých úskalí ohrožujících filosofii ovšem nemá vést ke skeptickému závěru ohledně jejího významu pro společnost. Identifikace nesnází, s nimiž se filosofie ve své dnešní praxi potýká, má naopak sloužit k lepšímu vymezení toho, co může být jejím vlastním přínosem. Za prvé je nutno si uvědomit, že alternativa mezi hermetismem a bagatelizací není pro filosofii ničím fatálním: filosofie není předem odsouzena k tomu, aby byla buďto přísnou vědou s vlastní terminologií, nebo plytkým mudrováním na požádání. Zastáncům esoterického jazyka, kteří považují odbornou terminologii filosofie za nezbytnou podmínku její přísnosti, je možno oponovat tím, že ideál technického jazyka operujícího s jednoznačně definovanými termíny je utopií, která sice může dobře posloužit při vytváření formálních systémů a programovacích jazyků, která však není ani vhodná, ani nezbytná pro filosofii.

³ Žižek (2008, s. 25).

⁴ Tamt.

Technická preciznost filosofického lexika by se tedy neměla stát cílem sama o sobě, ale měla by být vždy principiálně převoditelná do běžného jazyka. Princip, na jehož základě lze tento požadavek vznášet, souvisí s možností verifikace. Mají-li být jednotlivé teze zastánců například heideggerovské linie myšlení podrobeny skutečné kritice, je nutno je přeložit do jazyka srozumitelného i filosofům jiných tradic. Jakou hodnotu by totiž měly myšlenky, jejichž jediným oprávněným posuzovatelem by byl úzký kruh zasvěcenců? Tam, kde jsme se příliš pohodlně usadili ve slovníku jedné tradice, hrozí nebezpečí, že se naše myšlení usadilo v kruhu.

Navzdory výše uvedené výhradě se však nesmíme vzdát ideje filosofie praktikované coby *odborná disciplína*, usilující o terminologickou přísnost. Cizelování pojmů, zpřesňování jejich významu oproti běžnému použití i zavádění neologismů není samolibou praxí, ale souvisí s požadavkem jednoznačného vyjádření, které je podmínkou verifikovatelnosti jednotlivých tezí i koherence celého myšlenkového systému. Kritické vyrovnání s pojmovými schématy předchozích myslitelů nám kromě toho umožňuje dostát úkolu věrné a nikdy nekončící interpretace tradice evropské racionality, která svou terminologii tříbila nikoli snad pro zálibu v esoterismu, ale ve snaze o co nejpřesnější formulaci a eliminaci pseudoprotblémů. V historii filosofie bychom našli mnoho příkladů, kdy nejlepší myslitelé zaváděli nová pojmosloví z legitimních důvodů, např. kvůli překonání předsudků, jež jsou tiše reprodukovány prostřednictvím termínů ustálených v tradici. Například termín „subjekt“ byl v husserlovské fenomenologii natolik zatížen konotací autonomního a vnitřně transparentního základu všeho poznání, že se Heidegger rozhodl opustit dosud ustálené pojmosloví, zatížené dlouhou tradicí německého idealismu, a pojmut lidskou existenci prostřednictvím radikálně nové a svébytné terminologie. Používá-li pro vystižení místa člověka ve světě termínu *Dasein*, nejde o pouhou slovní hříčku, ale o zdůraznění onoho zásadního faktu, že situace existujícího není nikdy mimosvětská, jak to skrytě naznačuje schéma subjektu a proti němu stojícího objektu. Díky tomuto novému pojmosloví také přestáváme chápat vztah člověka a světa jako vztah diváka vůči představení, které se odehrává před jeho nezaujatým zrakem. Heideggerovy neologismy tak ruší aporii související se situací transcendentálního ega, které na jedné straně konstituuje význam světa ve vlastním vědomí, ačkoli je na straně druhé – coby empirické já – na tomto světě závislé.

Na tomto místě by někdo mohl namítnout, že právě nastíněný problém a jeho řešení u Heideggera, vyžadující odbornou technickou výstroj plnou neologismů, činí z filosofie onu akademickou disciplínu, řešící abstraktní témata, jež mají málo společného s každodenním životem. Na tuto námitku je možná dvojí odpověď: za prvé je možno hájit autocentrické pojetí filosofie, podle něž má ničím nezaujaté myšlení svou hodnotu zcela samostatnou. Například Aristoteles chápe „*bios theoretikos*“ (pro nějž se v latinské tradici vžilo označení „*vita contemplativa*“) jako ten nejvyšší a nejčennější způsob vedení lidského života,⁵ jenž nese své oprávnění v sobě samém a není mu zapotřebí žádné další instance, před kterou by se ospravedlňoval. Tuto

⁵ Srov. Aristotelés (1996, 1177b 26).

myšlenku pak lze rozvinout i v podobě požadavku na autonomii myšlení, které má být vyvázáno ze všech světských zájmů: má-li být myšlení skutečně nezainteresované a má-li být praktikováno v podmínkách, které si samo stanoví, je třeba se vyvarovat toho, aby se pro filosofii hledala nějaká funkce společenská. Ačkoli dnes toto sebestředné pojetí filosofie uspokojí jen málokoho z těch, kteří se ptají po jejím významu pro společnost, nesmíme přehlížet ani skutečný dopad, který měly filosofie nedbající na konkrétní důsledky myšlení v praxi. Bylo by tedy krátkozraké předhazovat filosofii její neplodnost a neúčinnost, uvážíme-li, že vliv konkrétních filosofii na život se projevuje nezávisle na tom, zda si autoři velkých filosofických systémů kladli cíle pouze vnitřní, či vnější. Vždyť myslitelé jako Aristotelés či Hegel viděli v poznání a čistém nazírání nejvyšší cíl, který není třeba dále ospravedlňovat nějakým vnějším, např. sociálním účelem, a přesto právě jejich doktríny působily s nebývalým vlivem na celé kulturní dějiny Evropy. Naopak filosofie, které si explicitně kladly za úkol působit na společnost, se z dnešního hlediska jeví jako směšné, ale též tragické pokusy o mesianismus: Comteův projekt reorganizace lidstva pozitivním náboženstvím či Simone Weilové projekt nového člověka by byly spíše příkladem marnosti pokusů o prosazení filosofických ideálů v praxi,⁶ zatímco známá 11. Marxova teze o Feuerbachovi je mementem toho, jak nebezpečná může být filosofie, jež uděluje společnosti vize a každému jednotlivci jeho místo v celkovém plánu sociální proměny. Sociální působení jednotlivých filosofických doktrín navíc sami filosofové nemohou úplně podchytit, neboť se život sám chápe jejich témat a tezí a přetváří si je podle svých potřeb. Filosofie může leda dohlédnout na to, aby se život při tomto osvojování neuvěznil v ideologických interpretacích. V tom také spočívá její původní a neměnná funkce kritiky všeho, co se v dané době lidem předkládá k věření.

Z toho plyne druhý typ odpovědi na výše uvedenou námitku o nepotřebnosti a jalovosti filosofie. Máme-li však tuto námitku přesvědčivě vyvrátit, musíme filosofii pěstovat nejen jako přísnou vědu, ale rovněž *jako umění*. Jde jednak o již výše zmíněné umění věrného překladu filosofických myšlenek do běžného jazyka, jednak o umění převádět komplexní otázky na jednodušší podotázky a vyjadřovat se srozumitelně i k tématům, která v sobě obsahují paradox. Tento požadavek srozumitelnosti a věcnosti se klade se zvláštní naléhavostí zejména v oblastech, kde se filosofie nemůže spokojit s popisem toho, co jest (*de facto*), ale hodnotí danou skutečnost z hlediska toho, co být má (*de iure*). Právě při tomto kritickém hodnocení faktického stavu věcí (ať už politických, sociálních či technologických) je totiž přístupnost a srozumitelnost důležitým kritériem pro posouzení pragmatické úspěšnosti filosofické práce. Je-li například politika ve své praxi stále více ztechnizována a odosobněna a je-li nakonec politiky i občany tiše přijímána jako ekonomicko-administrativní technika moci, pak je třeba její kritiku zformulovat tak, aby sama veřejnost znovu pochopila politický prostor jako záležitost svědomí a morální zodpovědnosti. Požaduje-li se po univerzitách, aby sloužily potřebám ekonomiky, napomáhaly růstu HDP a produkovaly užitečné vědění a spolu s ním též jedince přizpůsobené požadavkům pracovního trhu, pak je nutné

⁶ „Filosofové svět jenom vykládali, je třeba ho změnit.“

oponovat takovému programu novým rozbořením smyslu pojmů výchovy a vzdělání. V tomto úkolu kritické reflexe, která má etický a normativní dosah, by zároveň filosofie měla spatřovat významnou příležitost, jak překročit svůj stín.

Tím nejvlastnějším cílem filosofické kritiky přesto nejsou skutečnosti, které by vůči filosofii byly něčím vnějším. Mnohem spíše totiž běží o kritiku předsudků plynoucích z filosofie samotné. Ať už se jedná o marxismus, ideologii liberálního kapitalismu či o scientismus, skutečným protějškem filosofie zde není politika, ekonomie či věda samotná, nýbrž falešná filosofie, kterou si zastánci takovýchto doktrín osvojili a kterou využívají pro prosazení svých ideologických zájmů. Patří-li ke kritické funkci filosofie rovněž odhalování iluzí, pak je vhodné zaměřit se v první řadě na iluze, které předtím vytvořila filosofie samotná. I ten nejzarputilejší odpůrce filosofie totiž musí uznat, že naše smýšlení a hodnotové soudy jsou do značné míry podmíněny filosofickými systémy minulosti. Z toho plyne, že máme-li své myšlení osvobodit od falešné filosofie, nezbyvá nám než vymýtit její předsudky prostřednictvím filosofie poctivější a méně záludné. Již podle Huma spočívá užitečnost filosofie právě v této sebe-kritické roli: jak jinak je možno vyvrátit podezřelé metafyzické teze než pomocí pravdivé a přesné metafyziky? V úvodní kapitole svého *Zkoumání o lidském rozumu* vymezuje Hume potřebnost filosofie na základě toho prostého faktu, že zde před námi vždy už nějaká filosofie byla a je proto velmi pravděpodobné, že i náš světový názor je takto nereflexivně podmíněn metafyzikou, jejíž oprávněnost je nezbytně kriticky zhodnotit: „Tuto námahu je třeba podstoupit, abychom mohli nadále klidně žít; musíme věnovat jistou péči právě metafyzice, abychom zneškodnili onu nepravou a zkaženou.“⁷

Vyrovnaní se s myšlenkovým dědictvím minulosti tak nese svůj význam v sobě samém a je třeba mu věnovat patřičnou pečlivost, která předpokládá jak věrnou a zasvěcenou interpretaci, tak i kritický odstup, díky němuž je možné odhalit „dogmatický moment“ každého myšlení. Podle J. Derridy je tak úkolem filosofie ve vztahu k tradici jednak „z paměti dědictví (...) čerpat pojmové nástroje“, ale zároveň těmito nástroji „zpochybnit omezení, která nám toto dědictví doposud vnucovalo.“⁸ Rozbor vnitřních předpokladů každého systému nelze samozřejmě uskutečnit jinak než formou filosofie praktikované formou odborné disciplíny. Neméně významné je však také umění překládat výsledky takové analýzy do jazyka, který není zatížen žargonem dané tradice. Tato převoditelnost, jakkoli nesnadná, je přitom jedním z úkolů, jichž se musí sama filosofie zhostit, má-li prokázat svůj smysl pro život. Filosofický odstup od toho, co se prezentuje jako samozřejmě dané, totiž nelze zprostředkovat bez myšlenkové jasnosti, která je skutečnou podmínkou osvobození od všeho, co se dnes veřejnosti předkládá k věření. Nejde však jen o srozumitelnost filosofie širokému publiku, tedy o účel, který by se jevil jako vnější vůči filosofii samotné. Překlad do běžného jazyka totiž neslouží pouze potřebám prezentace filosofie navenek, ale nabízí také cestu, jak podrobit vlastní myšlení novému testu koherence, jak domyslet jeho skryté důsledky, odhalit zatažené tautologie a jak ho zpřístupnit – za účelem další možné

⁷ Hume (1996, s. 32).

⁸ Derrida (2003, s. 33).

kritiky či falsifikace – myslitelům jiných tradic než je ta, jejíž dědictví jsem přijal za vlastní.

Řešení, jak se vyhnout úskalím vymezeným v úvodu, tedy nespočívá v zlaté střední cestě mezi měkkým stylem popularizace a tvrdým stylem hermetismu, ale ve volbě toho či onoho lexika a slohu podle potřeb situace, na kterou má filosofie přinášet odpověď. Oslovuje-li filosofie společnost s cílem zbavit ji iluzí, na jejichž vytvoření se přitom často podílela a na jejichž urputnosti nese sama svůj, pak je samozřejmě nezbytné, aby formulace těchto deziluzí byla přístupná nejen zasvěcencům. V každém případě zůstává hlavním úkolem filosofie dnes spojit srozumitelnost s přesností, tj. usilovat o jasnost a zároveň se vyhnout zjednodušení.

Použitá literatura:

- Aristotelés (1996): *Etika Nikomachova*. Rezek, Praha.
- Derrida, J. a Roudinesco, E. (2003): *Co přinese zítřek?* Karolinum, Praha.
- Heidegger, M. (2002): *Bytí a čas*. OIKOYMENH, Praha.
- Hume, D. (1996): *Zkoumání o lidském rozumu*. Svoboda, Praha.
- Marx, K. (1974): *Teze o Feuerbachovi*. Svoboda, Praha.
- Žižek, S. a Hauser, M. (2008): *Humanismus nestačí*. Filosofia, Praha.